

העתונים העבריים הראשונים באירופה

היבטים כלכליים וארגוניים

גדעון קוץ

הוצאה לאור. כדי להתגבר על חוקי הצנזורה, נאלצו העתונים להופיע לעתים מהוץ לארץ תפוצתם העיקרית (במיוחד רוסיה).

ההוצאה לאור - בעיות תשתית והפצה

לשבועונים העבריים הראשונים במערב אירופה היתה תשתית מוכנה של בתי דפוס עבריים שהדפיסו ספרים ובעיקר ספרי קודש (לכן היה צורך ב"הסכמות" של רבנים להדפסת העתונים בהם). במזרח אירופה הוקמו בתי דפוס רבים ואף נעשה שימוש בבתי דפוס לא יהודיים. הקמת בתי דפוס ורכישת האמצעים הטכניים להדפסה היו כרוכים בהשגת הון התחלתי. לרוב לא נמצא הון זה בידי היוזמים והם נהגו מסויעם של גורמים בעלי מומן בחברה היהודית. זה הביא ל"פטרונות" של הגורמים נותני החסות, והעתונים שבהם מדובר לא היו עצמאיים, אלא נתונים ללחץ ובמיוחד לתלות פוליטית (ראה יחסי המליץ, הצפירה והכרמל עם חברת "מרבית השכלה", ויחסי הלבנון עם המחנה האורתודוקסי); וזאת בנוסף ללחץ החיצוני מצד המדינה.

העתונים שיצאו במערב הצליחו להקים במהירות יחסית בתי דפוס משלהם. לזילברמן, מקימו של ראשון השבועונים המגיד (ליק, פרוסיה המזרחית, 1856) היה בית דפוס מלכתחילה והוא שימש גם את הוצאת הספרים שלו "מקיצי נרדמים". הוא הרשה לעצמו להעסיק מדפיס (בוצרי) בשכר של "פרוטות"¹ ואילו לסדרך הוא שילם 24 רובל לחודש. יחיאל ברי"ל, שהדפיס תחילה את הלבנון שלו בפריס בבית הדפוס של גרן, הצליח להקים ב-1869 בית דפוס לעתונו (בבעלותו של אחד ממנהיגי הקהילה, מיכאל ארלנגר) וציין בגאוה שהוא מסדר בעצמו את האותיות. גם ברוסיה הקים אלכסנדר צדרבוים בית-דפוס להמליץ, ביטאון ההשכלה, שהדפיס בו גם את עתונו ביידיש, קול המבשר. כסדרך הוא העסיק את הסופר מ"ל לילינבלום ושילם לו 20 רובל בחודש. לעתים נרשמו סופרים ועורכים כסדרים באופן פיקטיבי כדי לקבל רשיון שהייה בעיר הבירה פטרסבורג. הבולט בהם: דוד פרישמן. העתונים הופצו באמצעות מגויים ולשם כך הוקמה רשת של סוכנים, בראש וראשונה במרכזי הממלכה הרוסית, אשר היתה הנמען הראשי של עתונות זו. שם גם נאלצו העתונים לעבור צנזורה מוקדמת ולכן היה חיוני לרכוש טרם מכירה. סוכנים אלה היו בדרך כלל המפיצים של ספרות עברית ולעיתים אף סוחרים בתשמישי קדושה; במקרים אחרים, כמו של תנועת ההשכלה, היו מיעוטים פעילים שהפיצו פרסומים מסוימים ללא תמורה כספית.

בדרך כלל היו לעורכי העתונים בעיות רבות עם המפיצים: הללו

המעבר מ"עתונות של אנשי עט פרטיים" ל"שירותי הצרכנות הציבוריים של אמצעי תקשורת המונים", שאבחן האברמאס' היה קשה במיוחד בעבור העתונות העברית שבציבוריות היהודית באירופה במחצית השנייה של המאה ה-19. בין השאר, משום שההפרדה בין תפקידי המו"ל והעורך נתבצעה בעתונות זו מאוחר הרבה יותר מאשר בעתונות הכללית באירופה. הקושי היה גם קונצפטואלי.

העתונאי הכותב עברית ופרי עטו זכו למעמד חברתי מכובד שנגזר מן היחס לספרי הקודש ולעוסקים בהם, בשל מעמדה הייחודי של "המלה הכתובה" בחברה היהודית, שעודדה את חבריה לקרוא ולכתוב מטעמי שימור עצם קיומה וזהותה הלאומית והתרבותית. עובדה זו הקלה על תהליכי חילון, דמוקרטיזציה של התרבות וטרנספורמציות אחרות של המאה ה-19. אך מעמד זה לא תורגם לשכר כספי.

העתונאים היו גם אנשים בעלי אמביציות פוליטיות שלא באו על סיפוקן, אמביציות שלא היו יכולות לבוא לידי ביטוי בגלל מעמדם הנחות או הבלתי יציב של היהודים בחברות שבתוכן היו. לכן שימשו העתונים כתחליף למוסדות ולפעילות פוליטית ומילאו, מבחינה זאת, תפקיד נרחב יותר בציבוריות היהודית בתחומים תוך קהילתיים, אך גם בתחומים האחרים שבין הקהילה לבין החברה (והשלטון) סביב. לפעילות זו היו היבטים הוצי לאומים בגלל פיזור הקהילות היהודיות (והשתייכותן, במידה שונה, למדינת הלאום).

בגרמניה, למשל, הותר ליהודים לשמש בתפקידים ממשלתיים (בשירות הציבורי), בלי להמיר בתחילה את דתם רק אחרי הקמת הקיסרות הגרמנית. יש לציין, כי המיוחסים המעטים שהצליחו בהשתלבותם ובהשגת עמדות בצמרת החברות המערביות - בתחום הפיננסי או הפוליטי - לא עסקו, כמובן, ב"פוליטיקה יהודית" או בעתונות יהודית, גם אם רבים מהם העניקו סיוע פילנתרופי לאחיהם. כל זה נכון גם לגבי סופרים ועתונאים ממוצא יהודי.

ישראל בר יהושפט מהעיר קסל התנצר ושינה את שמו לפאול יוליוס רויטר, כדי להגיע לצמרת, כמייסדה של סוכנות הידיעות רויטרס. המובילות היחסית של היהודים וקשרי המשפחה הוצי הלאומיים שלהם סייעו גם הם בפיתוח העסק של סחר חדשות.²

העתונים היהודיים ניהלו מערכות ציבוריות של סולידריות, מבצעי התרמה לתמיכה בקהילות יהודיות במצוקה, או להקמת מוסדות רפואיים וסוציאליים. הם - ומאוחר יותר העתונים העבריים - שימשו כבמות לזיכרון על נושאים קהילתיים, שחרגו מהגבולות הלאומיים כמו רפורמות בדת. לצד העתונים הוקמו גם מפעלים גלויים, כמו בתי

גם אם מבחינה טכנית נחסכו מהשבועונים העבריים השלבים הפרימיטיביים שעברה העתונות בעולם והיו יכולים לסגל לעצמם את הישגי התקופה, הרי שהבעיות הכספיות מכאן ויחודם הלשוני מכאן מנעו זאת מהם. כתבות מערים רחוקות נשלחו בדרך כלל בדואר, כשהן כתובות בכתב יד; ומשהתפרסמו, איבדו מן האקטואליות. שום שבועון לא השתמש בשירותי הטלגרף של הסוכנויות הכלליות. רק העתון היומי העברי הראשון, היום (1886), חתם על חוזה עם "החברה הצפוגית" (הטלגרפית) הרוסית (עד לאותו זמן נהגו העתונים העבריים להעתיק ידיעות בעניינים "כלליים" מן העתונות הלועזית ולעיתים אלה מאלה, לא תמיד בציון המקור). השירות הזה עלה לו 3,000 רובל בשנה¹¹ וגרם קשיים כספיים גם למתחריו, כמו המליץ היומי שנאלץ לעשות כמוהו, אך ביטל את המנוי שלו מיד אחרי סגירת היום...

גורלו המר של עוזר העריכה

השבועונים העבריים היו "עתונים של איש אחד", וגורלם היה כרוך על פי רוב בגורלו של אותו איש. מקצתם נוצרו על ידי אנשים בעלי שאיפות פוליטיות וציבוריות, שבשל מעמדם כיהודים בעולם דאז נמנע מהם הדבר, ובחלקם על ידי אנשי עסקים, שהיו גם הם בעלי חוש ציבורי ושאיפה להשפעה קהילתית, ובהמשך גם בעלי השקפה לאומית (זילברמן). במחנה ההשכלה היו אלה אנשי היגוך או מדענים שחיפשו במה (העתון) הצפירה של סלוגימסקי הוקם במקורו לשם הפצת מדעי הטבע).

המו"ל היה גם עורך ראשי ("המעריך"), אך כיוון שלא כולם היו אנשי עט מובהקים, או שלא רצו להקדיש את כל זמנם לעריכה - הם נטלו להם "עוזר" - עורך בפועל הבקי בסגנון, ולעיתים גם עוזרי משנה לעוזר הראשי, אך כולם היו כפופים ל"מעריך" - המו"ל. חלקם לא האריכו ימים במערכת.

העוזרים קיבלו משכורת - אך הוטל עליהם בתמורה למנוע מהמו"ל הוצאות נוספות, כלומר להשיג מאמרים ללא תשלום, או למלא בעצמם חלקים נכבדים בעתון. שכר סופרים לא היה קיים בעתונות זו בתחילתה. הכבוד שבפרסום כתבות היה אמור להוות תמורה יחידה ומספקת לסופרים-כתבים. וכך היה. ראשון העוזרים, דוד גורדון, קיבל מראשית עבודתו בהמגיד בגיל 24 ובמשך 22 שנים תמימות, שכר צנוע של 25 טלר פרוסיים - כ-40 רובל רוסי לחודש. כעבור עשרים שנה, כאשר מקור הכנסתו הנוסף (והעיקרי) - פנסיון לגערים מרוסיה - יבש, הוא נאלץ לערוך קרב ממושך (כך הוא מתלונן במכתבו המובא באוצר הספרות שנה א') עם זילברמן הסרבן, שנאות אחרי התערבות גורמים בקהילה להוסיף לו עוד 200 טלר לשנה, כלומר העלה את שכרו ל-66 רובל. וכך תיאר גורדון את גורלו המר של עוזר עריכה:

זה לי עשרים שנה בעבודת המגיד, ולא אעשה בנפשי שקר אם אחליט, כי התברך בגללי. כל מה שכתבתי מצא חן בעיני הקוראים ומשך לבבות אליו. בהמשך הזמן נתגדלה הכנסת המגיד. אחרי נכחי כל התוצאה היתה הכנסתו לערך שלושת אלפים ר"ט [רייכס טלר] לשנה. ידידנו בעל המגיד עשה עושר וגם כבוד. רבי יתקרי, חכם יתקרי וכבודו מלא עולם, וגם צרור כספו אינו גבוב. ואנכי? יאמין לי כבוד ידידי כי לא אחוש לכבוד המדומה, אף כי כל פעלתי רק אנכי למעננה. נתבא הייתי אחרי הכלים ושמתתי בכבוד ידידנו בעל המגיד כל זמן שלא חסר לחמי. במשך כל עשרים שנה אשר הקדשתי כל כשרונותי וכחי

עייכבו תשלומים ונטלו לעצמם אחוזים גבוהים, בנצלם את חולשת העורכים לאור תנאי התקשורת של התקופה ומעמדה המחתרתי למחצה של העתונות העברית.

בהתאם למודל שנוצר על ידי ראשון השבועונים העבריים, המגיד, התחלק מנגנון ההפצה לסוכנים ראשיים - כאלה היו להמגיד בוויילנה ובוורשה, שם ישבו הצנזורים הראשיים - ולסוכני משנה בערים הקטנות שקיבלו אחרי אישור הצנזורה את גיליונותיהם מהסוכן הראשי. לעיירות הקטנות ולכפרים נשלחו העתונים באמצעות המובילים - "בעלי העגלה". לעומת האילוצים הללו בקיסרות הרוסית היה משלוח העתונים לריכוזים יהודיים אחרים בעולם - אפילו רחוקים כמו הודו - ישיר וקל יחסית. מחיר החתימה לשנה על המגיד (ועתונים אחרים) היה שישה רובל - מתוכם נטלו הסוכנים שלישי: שני רובל. בניכוי הוצאות הדפוס נותר תיאורטית בידי המו"ל סכום של כשלושה וחצי רובל למנוי.

חלק מן הסוכנים היו גם כותבי העתון ועבודתם בהפצה היוותה גם מעין תשלום.

חשיבותם של העתונים ושל כתביהם לא נמדדה במספר החותמים. להמגיד, ראשון השבועונים (ליק, 1856), היו בשיאו 1,800 חותמים, ועם הופעת הכרמל (וילנה 1860) הוא איבד 800 מהם לטובתו.¹² בשנת 1881 הפיץ המגיד אלף עותקים, מהם שבע מאות ברוסיה ומאה בגרמניה.¹³ להמליץ (1860) היו באודסה 2,500 מנויים. כשעבר (ב-1871) לפטרסבורג ירד מספרם ל-1,200. אך גרעונותיו כוסו על ידי העורך אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) באמצעות תוספת בידידיש קול המבשר (1862-1873) ובמשך זמן קצר יותר גם באמצעות תוספת ברוסית. ב-1881 ייסד צדרבוים שבועון בידידיש, פאלקסבלאט. להצפירה (ורשה) היו ב-1880 1,500 מנויים. ב-1882 הגיע מספר המנויים של המליץ, על פי עדותו של יל"ג¹⁴ לשיא של 4,000. היומון הראשון, היום (פטרסבורג, 1886), הופץ תחילה ב-2,400 עותקים ומקץ שנה ירד מספר מנויו ל-1,600. מספר הקוראים בפועל היה גדול הרבה יותר. העתונים נקראו במקומות מרכזיים - ביניהם בתי הסוכנים שהיו אמורים להפיץ אותם או בבתי הכתבים.

להלן שתי דוגמאות להתפתחות באומדן שווי כולל של עתון עברי: בשנת 1880 מכר זילברמן את המגיד לדוד גורדון באלף טלרים פרוסיים,¹⁵ שהם 1,600 רובלים רוסיים (זאת לאחר שדרש תחילה עבור עתונו סכום של עשרים אלף טלר). המליץ נמכר ב-1893 לליאון רבינוביץ' ושבתי רפפורט בעשרת אלפים רובלים רוסיים. שני עתונים אלה הצליחו להגיע לרווח שנתי שנחשב נאה של 4,800 רובל (המגיד) ו-4,000 רובל (המליץ).

בתקופת היומונים שנפתחה ב-1886 עלה מחיר החתימה לשמונה רובלים בלבד. הצפירה גם הנהיג שיטת הפצה חדשה, לפיה למרות שהמנויים משלמים את דמי המנוי לסוכן, הם מקבלים בכל זאת את העתון לביתם ישירות בדואר.

סוף המאה ה-19 הביא את היומונים העבריים לשיא של תפוצה. היומון הצפירה הגיע בשנים 1897-1898 - ימי פרשת דרייפוס בצרפת - ל-10,000 מנויים. ב-1903 היה להצופה, עתונו הצינוני של א. פרידמן בוורשה, 12,000 מנויים.¹⁶ תפוצת שלושת היומונים העבריים ברוסיה בתחילת המאה ה-20 (הצפירה, הצופה והזמן) הגיעה ב-1905 ליותר מ-20,000 מנויים - פחות מהעתון היחיד בידידיש דער פריינד.¹⁷

הרבה, אילו הייתי כותב אותו בשפת רוסיה, אין ספק שהייתי מקבל בעדו איזה רובל, ועתה עלי להוסיף עוד כארבעים קופקות מכיסי לשלחו אליך, אך אינני חפץ בתשלומים...

אך כאשר העתון הצליח קיבל גורדון, לאחר איומי פרישה ובמסגרת שיפור תנאיו, את הסכמת העורך לתשלום שכר סופרים בסכום הנ"ל (5 קופקות) לסופרים נבחרים (לילינבלום, הדר, שלמה רובין, זק"ן). אחרים המשיכו לעבוד ללא תמורה. זה גם השכר שהוצע לסופר א"ש פרידברג בשנת 1882 תמורת מאמרו "חזון למועד", שבו הוא קרא לפתרון בעיית היהודים באמצעות יישוב ארץ ישראל. בתחילת 1883 הצטרף פרידברג למערכת המליץ כעוזר ראשי בשכר של 120 רובל לחודש, ועוד מזונות ועיסוק בעבודת הוראה שסידר לו העורך. 50 רובל נוכו ממשכורתו של גורדון, ככתוב בהסכם. בין גורדון לעוזר החדש פרץ סכסוך סמכויות, ויל"ג עזב את העתון וחזר אליו רק בשנת 1886, כאשר פרידברג עזב אותו.

הסופר המהיר תבע: הב הב

ב-1886, לאחר שהפך לעתון יומי היווה המליץ, ביטאונה המרכזי של ההשכלה ומעתה של חיבת ציון, דגם טוב לגיתוח המהפכים הכלכליים-ארגוניים בעתונות העברית. בעתון זה התרחשה לראשונה, גם אם לזמן מוגבל, ההפרדה התיסטורית בין תפקידי המו"ל והעורך. מצבו הכספי של המליץ היומי התערער בגלל הצלחתו הראשונית של היומון העברי הראשון היום, ובמידה מסוימת של הצפייה שהפך אף הוא ליומון, ובגלל הפסקת התמיכה מחוגי הגבירים היהודים של פטרסבורג ומוסדותיהם. מדפיסי העתון, שהיו גם מדפיסיו של הפאלקסבלאט ביידיש, הלוי וליפשיץ, סירבו להמשיך ולהדפיס אותו בהקפה, ולבסוף הועברה הבעלות על העתון לידיהם (רשמית, עד לתשלום החוב במלואו). התנאי היה כי מקץ שנה תעבור הבעלות סופית לידי השניים אם החוב לא ייפרע. בינתיים הודיעו המו"לים החדשים (1886, גיליונות 156, 160), כי מתכונת העתון לא תשתנה וכי העורכים יישארו במקומם. בכל זאת, כדי לעמוד בתחרות, דחפו המו"לים את העתון לתהליכי מודרניזציה. העתון היה למנוי על מבוחר המברקים של סוכנות הידיעות הרשמית "נובוסט" שהופיעו במדור "תלגרמות" אשר נשא את השם "מכלי ראשון". כן הונהגה חלוקת פרסים וספרים במחיר מוזל למנויי העתון. אר"ז שנשאר בעתון על תקן של עורך זוטור, נטר טינה ל"חובבי ציון" שרבים מהם חתמו על היום במקום להציל את עתונו שתמך בעמדותיהם, והפסיק במחאה את פעילותו השתדלנית אצל השלטונות שנועדה להביא לייסודה הרשמי של אגודת "חובבי ציון". "מדוע אין איש מן החובבים פונה אל היום", שאל את הפונים אליו, "יקום אפוא קנטור [עורך היום] ויאשר להם את החברה...". שיפור המצב הפיננסי אפשר לגורדון לקחת את אברהם יעקב סלוצקי כעוזר עריכה בכיר. הוא פנה במכתבים למנהיגי "חובבי ציון" וקרא להם לחזור להמליץ ולנטוש את היום. הוא גם הציע להם, למעשה, להפוך את העתון לביטאונם. ואכן, בחלוף גל ההתעניינות הראשון החלו החותמים לחזור להמליץ. יל"ג התפנה לעבודה ספרותית וכתב מאמרים ראשיים ופליטונים. ניהול העתון היה תקין. שכרם של שלושים (10 כתבים הועלה) והמשכורות הסדירות סייעו להמליץ לפרוש רשת כתבים קבועים בערים הגדולות, ובעיקר

השותפות לא יצאה לפועל וחז"ס הסתפק בשירותיו של שפ"ר (שאויל פנחס רבינוביץ) שכתב את פרק האקטואליה "דברי הימים" ולפעמים מאמר נוסף תמורת 40 רובל לחודש. ב-1883 נכנס נחום סוקולוב לתפקיד העוזר הראשי ומילא בלי קושי את העתון בכוחות עצמו. רק בתקופת הזוהר הקצרה של היום הוא שכר את שירותיו של א"ש פרידברג תמורת 120 רובל לחודש ופיטר אותו בחלוף הסכנה. סוקולוב ניהל מאבק ממושך עם סלונסקי הוקן על השליטה בהצפירה והצליח, בסופו של דבר, לדחוק את רגליו לחלוטין.

יל"ג גורדון פתח את הקריירה העתונאית שלו ב-1880 בהמליץ (שחידש את הופעתו ב-1878 בבית דפוס משלו). כעוזר ראשי הוא קיבל תחילה 75 רובל בחודש ובאפריל 1880 הוא חתם על חוזה עבודה - "חוזה אישי מיוחד", כפי שהוא נקרא היום - הראשון המוכר בעתונות העברית. גוסס החוזה שנחתם בינו לבין אר"ז (עורך המליץ אלכסנדר צדרבוים) מובא אצל א"ש פרידברג, ב"זכרונות על דבר האר"ז", ספר השנה של הדואר, עמ' 245:

אנו החתומים מטה התקשרנו יחדיו בדבר עריכת מכה"ע המליץ על האפנים הבאים האלה:

- (א) המליץ יהיה יוצא לאור שתי פעמים בשבוע. (ב) האדון יל"ג מתחייב לעסוק בתוכנו הספרותי: (1) לכתוב פרק "הליכות עולם" ו"חזון לארצנו"; (2) לתקן הפיליטונים הכתובים בידי אחרים; (3) לבוא בכתובים עם טובי הסופרים העברים למשכם להמליץ. (ג) האר"ז מתחייב: (1) לשלם ליל"ג 225 רובל לחודש, חוץ ממאמרים ראשיים ופיליטונים שיכתוב, אשר בעדם ישלם לו ביהר 5 קופקות בעד כל שורה; (2) האר"ז מקבל על עצמו לבלתי התערב בדברים שיכתוב יל"ג, ולבלתי שנות בהם אף כקוצו של יו"ד; (3) לבלתי הדפיס מאומה משלו בטרם יקבל על זה הסכמת יל"ג; (4) למצוא לו עוזר שני להמליץ, אשר כולו יהיה תלוי בדעת יל"ג ואין לו הרשות להתערב ביניהם אף במשהו. גם לתת מזונות על שולחנו לעוזרו השני אשר יבחר לו יל"ג ולשלם לו 50 רובל לחודש כנכיון משכרו של יל"ג, מהסך 225 רובל שהוא מחויב לשלם לו, וכל זמן שיהיה העוזר ההוא בהרדיקציה [המערכת] לא יקבל יל"ג יותר מן 175 רובל לחודש.

ועל כל אלה באו שניהם יחדיו על החתום.

המליץ החל אפוא, לשלם שכר סופרים של 5 קופקות לשורה. תחילה לגורדון עצמו, המתלונן במכתב לסופר זק"ן (ואב קפלן),¹⁵ כי צדרבוים משתדל לחסוך בהזמנות ממנו:

ספק ספיקא הוא בידי אם ישלם לך צב' [צדרבאום] בעד מאמריך. הנה הוא משתמש לקחת גם מידי ספורים - הלא ראתי כי בכל חודש דעקאבר [דצמבר] לא בא ממני פליטון, וגם לינואר איננו דורש, יען כי נמצא תחת ידו מה ששלחו לו בחינם...

ואילו נכונותם של גדולי הסופרים לעבוד ללא תמורה ואפילו לשלם מכיסם כדי לפרסם את פרי עטם בעתון פופולרי (היסית לספריהם) מודגמת היטב במכתבו הקטן והעוקצני של משה לייב לילינבלום ששיגר לעורך הקול בקניגסברג, מיכאל לוי רודקינסון, עם מאמרו החשוב "פתח-תקוה":

הנה לפניך מאמרי שעמלתי בו כחודש ימים וגזלתי שנה מעיני לילות

בחז"ל, כולל ארץ ישראל (בירושלים, יפו, צפת ובמושבות החדשות). הפרדת הרשויות היתה, אפוא, לטובת העתון, גם אם ה"אידיליה" לא ארכה זמן רב. ברוח המנהל התקין נמסרה, עם זאת, הזכות לחלוקת המשכורות לעתונאים לידי העורך. ההתכתבויות של יל"ג עם כתביו מהוות עדות משעשעת, אך בעלת ערך, בנושא כאוב זה.¹⁷

לכתב שביקש להעלות את שכרו לשורה (שתיים וחצי קופקות) השיב: "את בקשתך להוספת תשלומים לא אוכל למלא, כי אין יד המליץ משגת להרבות שכר סופריו. וגם שקר הדבר אשר יאמרו לך, כי סופרים אחרים יקבלו עד חמש קופקות... ובכלל מעטים מאד הסופרים העושים אתנו בשכר, כי לולא כן לא יכולנו עמוד. ובגלל הדבר הזה הוכרחתי לדאבון לבי להסיח דעתי בימים האחרונים מאת מכרנו הסופר המהיר האדון זילבערבוש יען כי הרהיב נפשו וקרא הב, יותר מאשר מצאה ידו ליהב. על כן במטותא ממך, אחי, כבוש את יצרך והסתפק במועט אשר יכולים אנחנו להספיק לך. עבוד עבודתך אתנו מעט גם לשם שמים... וה' יעזר עליך וימלא מהסוריך מאוצרו הטוב מן השמים, כי לו הכסף ולו הזהב, יען כי יש לו קוראים יותר מאשר להמליץ..."

לכתב שביקש כסף למפרע כתב גורדון: "למפרע אין אנו פורעים לשום איש, זולתי לידידנו לזילבערבוש שלחתי שלשים רובל כסף קודם, כיוצא מן הכלל, והוא יצא להגיד אל אחיו בחוץ... ובכלל רואה

אני, כי נתקיים בנו הכתוב *L'Appetit vient en mangeant* [התיאבון בא עם האכילה, בצרפתית במקור]. מעולם לא נהגו סופרי ישראל מתנבות פרי עטם אפילו באצבע קטנה, ועכשיו כאשר הושיטו להם מיערת הדבש בקצה המטעגת הרהיבו כשאל נפשם לאכול את היערה עם הדבש...". ממכתב זה עולה כי הפסקת עבודתו של זילבערבוש לא האריכה ימים למרות האיזמים.

לכתב שפרסם אותו מאמר בהמליץ ובעתונים אחרים כתב: "כבר יצאה הגזרה שלא להעלות לך בחשבון את המכתבים שנעשו כהפקר בהגלותם גם בכ"ע אחרים... והנה אתה מצטדק... אבל הגידה נא לנו עתה אחרי אשר בעלון אדונים גם זולתנו, איזה מן הבעלים חייב בשאר, כסות ועונה? האם רק המליץ ישלם... או אם גם המגיד והצפירה יתנו חלקם?"

לכתב שהפסיק את עבודתו משום שלא קיבל את שכרו במועד כתב גורדון: "מאמרך... ידעתי כי מדקדק גדול אתה בשפה, אכן לא ידעתי עד עתה, כי גם בחשבון מדקדק גדול אתה, כי הנה כיום שלחך את מאמרך האחרון... עמדת מלכת ולא תשמיע את קולך אתנו, וזה בודאי יען כי לא הספיקה השעה לשלוח לך את המגיע בעד המאמרים הנדפסים... ואני כבר מלתי כבר אמורה לך, כי מכיון שרואה אתה דבריך קבועים בדפוס הרי שכרך כאילו מונח בקופסא ואם יתמהמה חכה לו כי בוא יבוא...".

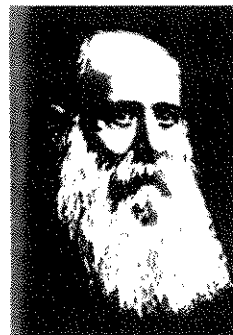
לכתב שביקש לשלוח את העתון חננם לאישיות בכירה בקהילה: "קשה מזה מה שאתה מבקש בדבר משלוח העלים [העתונים] חנם. אם יאמרו המוציאים את כה"ע לשלוח את עליהם לכל הרבנים

והחכמים ולכל גדולי ישראל ובתי-האסופות ואוצרות הספרים - אנה הם באים? אני כרדקטור יש לאל ידי לשלוח מה"ע מתנת חנם לכל אשר יהפוך מן הסופרים העוזרים לנו בעבודתנו, אבל לשאר האנשים אשר לא נבנה מהם, ואפילו אם יהיו ראשי גלויות, אין הדבר תלוי בי."

יל"ג עוזב, קנטור נכנס

בנובמבר 1887 נסתיימה השנה שנקבעה כמועד החזרת החובות בחוזה שבין אר"ז למדפיס הלוי. ההכנסות לא הצליחו לכסות את הגרעונות. אלה כוסו על ידי המו"ל שהפך, באורח סופי ורשמי, לבעלים של העתון. הוא ביקש לשמור לעצמו את העתון בידיש פאלקסבלאט - שבו גם היה כתב - ולהיפטר מן המליץ. ההצעה שעמדה על הפרק היתה למכור את העתון (למעשה את רשימת מנוייו) למתחרה, עורך היום קנטור, שמצדו תכנן לנצל את הפסקת הוצאת המליץ ולשלוח למנויים בחודשיים שנתרו עד סוף השנה את עתונו, בהנחה שאחר כך יעברו אליו. מנהיגי הקהילה, שנמנו עם ה"משכילים", תמכו בעסקה. כך גם יל"ג, שהובטחה לו עריכת הירחון הספרותי בן עמי.

לחצים מצד "חובבי ציון" ובעיקר העורך א"י סלוצקי שמספר כי התחנן בדמעות לפני הלוי ואפילו נשק את רגליו העבירו את רוע הגזרה.¹⁸ המליץ חזר לידי צדרכובים והפך לביטאון הרשמי של "חובבי



שש מבין הדמויות הבולטות בעתונות העברית של המחצית השנייה של המאה ה-19. למעלה (מימין לשמאל) נחום סוקולוב, י"ל גורדון, י"ל קנטור; למטה: יחיאל ברי"ל, דוד פרישמן, מ"ל לילינבלום

ציון" שהשיגו לו חותמים. העתון עבר אפילו לדפוס טוב יותר, של אטינגר, וזכה בסדר אותיות חדש. מספר החותמים גדל עם התמוטטותו

הבעיה חריפה יותר. השימוש בשפה העברית נחשב לגיטימי לפרסום דרשות דתיות, ויכוחים ציבוריים ולקידום הספרות העברית. כך בשבועונים המסורתיים (המגיד, הלבנון). אך גם בעתוני תנועת ה"השכלה" (המליץ, הצפירה) הייתה מחויבות לשים את הדגש על הספרות או על המדע והטכניקה (במקרה של הצפירה) על מנת להדור לבתים היהודיים, לשבור את חומת ההשדנות ולעמוד במשימותיהם החינוכיות.

היו רק כמה בתי דפוס בעלי אותיות עבריות ונדפסו בהם בעיקר ספרי קודש. המוציאים לאור של העתונים נזקקו לכן ל"הסכמות" של רבנים לשימוש בדפוס וכדי לזכות בהכרת הקהילה. מובן שהפרסומת הלגיטימית ביותר, פרט ל"פרסומת עצמית" של העתון ועורכו ומסעי קידום מכירות, היתה פרסומת לספרים (בתחילת המאה ה-20 היו "פרטי ספרים" דרך מקובלת למשוך חותמים). בעתוני היידיש הראשונים בעולם - ה"קוראנטין" שיצאו באמסטרדם בשנת 1686/87 - הדפיסו בעלי בתי הדפוס ומוכרי הספרים מודעות על ספריהם בין החדשות העיתונאיות. בסמוך ל-1775 הופיעו פרסומים שהורכבו בעיקרם ממודעות כאלו וכללו בתוכם חדשות אחרות על מנת למשוך את הקוראים אל המודעות. בעיה עיתונאית נוספת, שבלטה כבר אז, היתה חוסר ההבחנה בין פרסומת למאמר "אובייקטיבי", והעורכים שילבו במאמריהם פרסומת גלויה למפעלים מסחריים באורח הטבעי ביותר.²¹

השבועון הראשון בשפה העברית, המגיד, שהופיע ב-1856 בליק שבפרוסיה המזרחית ופתח את העידן המודרני בעתונות העברית, כלל מתחילתו "הודעות" מסחריות בצד שערי ניירות הערך והזהב בבורסות של ברלין וקניגסברג: "כל איש שחפץ להודיע דבר מה ברבים לטובתו, עליו לשלם שכר דפוס בעד כל שורה 1 (ז"ג)", נרשם בשער הגיליון הראשון. אך לתהילה רבה זכה העתון דווקא בשל מודעות "העגונות" (נשים שבעליהן נעלמו, לעתים לאחר שנסעו לחפש עבודה בחו"ל וכל עוד לא נודע גורלם המדויק, לא היו יכולות להינשא מחדש). נשים עגונות חיפשו באמצעות העתון פרטים על גורל בעליהן, משום שהעתון הגיע לקהל קוראי עברית בקהילות רחוקות מהודו ועד ארצות הברית. היה זה, אפוא, סוג מיוחד של מודעה "יהודית" שלא יכול היה להופיע, בהיקף דומה, בעתון "רגיל".

הלבנון, מתחרהו של המגיד, העתון העברי הראשון בארץ ישראל שהופיע כירחון בירושלים ב-1863, נסגר כעבור שנה ועבר עם עורכו יחיאל ברי"ל לפרס, נרתע מלהצהיר על רצונו במודעות מסחריות. העתון, שהיה מקורב, בדרך כלל, לחוגים דתיים אורתודוקסיים, ביקש להקפיד על תדמית "ספרותית" וארץ ישראלית, גם אם עורכו גילה חוש ניכר לעתונות סנסציונית. רק בשלהי שהותו בפרס צירף ברי"ל איזכור בדבר מתן מודעות - בתחום הספרות בלבד. "בעד הודעות הנוגעות לספרות ישרון", הוא ציין בשער לצד כותרת העתון (בגיליון משנת 1870), "על המודיע לשלם בעד כל שורה 20 סנטיין, פעם שנייה וכו' - 15 סנטיין". לשם השוואה, מחיר החתימה על השבועון לשנה שלמה היה עשרים פרנק.

הפרסומת לספרים נעשתה, בדרך כלל, על ידי הסופרים עצמם, אך לעתים קרובות לא עשו זאת בתשלום אלא ניצלו הופעת יצירות מפרי עטם בעתון העברי, על מנת לפרסם באותה הזדמנות את ספריהם באורח כלל וכלל לא סמוי. העתון אפשר זאת במקום תשלום שכר

של היום, אך אי הסדרים חזרו להוצאה לאור. הם התבטאו, למשל, בצירופו לעתון של האלמנך הכרם של אליעזר אטלס (1887), גיליון 130, למרות שכלל פרקים שנראו ליל"ג "קנאים וריאקציוניים". עם התחזקות מעמדו של צדרבוים גברו החיכוכים בינו לבין יל"ג. הפירוד הסופי היה באוגוסט 1888, כאשר אר"ו שהה בדרום רוסיה והטיל את האחריות המנהלית על משה פרוור. בתגובה השתמש יל"ג בסעיפי הרשיון שניתן להוצאת העתון והסיר את חתימתו שבלעדיה לא ניתן היה להמשיך בהוצאת המליץ. רק הסכמת הממונה על היתרי ההדפסה לסידור זמני ובלתי רשמי עד לשבו של אר"ו ממסעו אפשר את המשך הוצאת העתון ו"ל קנטור, עורך היום לשעבר, גויס כמתליפו של יל"ג.

כאשר עמד קנטור בראש היום הוא שילם לכתבים הקבועים שמינה במרכזים היהודים הגדולים (ורשה, אודסה) שכר של שלוש קופקות לשורה ואילץ את מתחריו שעברו לקצב הופעה יומי לעמוד בסטנדרטים שקבע. בבואו להמליץ נאלץ לקמץ על פי הוראותיו של צדרבוים. בסוף המאה צמצם ליאון רבינוביץ, למרות הצלחת המליץ, את שכר הסופרים לשלוש עד ארבע קופקות לשורה. הצופה שהופיע ב-1903 בוורשה היה העתון העברי הראשון ששילם שכר על כל מה שמתפרסם בו ואחריו הלכו היומונים האחרים. לעתונים אלה היו כבר מערכות קבועות עם מספר גדול של משתתפים. בהוצאה לאור עסקו אנשים מיומנים - אם כי באורח פחות שיטתי מאשר בכתבי העת הספרותיים,²² למרות שהיה מדובר לפעמים באותם מו"לים (בן אביגדור, בכיר המו"לים של הספרות העברית בוורשה טיפל גם בהוצאת הזמן בוילנה). המו"ל לא היה בהכרח המממן. נמצאו משקיעים בעלי הון ולפעמים הוקמו מעין חברות מניות - בעתון הזמן השקיעו עשרים איש 500 רובל כל אחד.²³ כשנקלע העתון לקשיים הוא מסר את פרסום המודעות שלו למשך חמש שנים לסוכנות שהתמחזה בכך - בית-המודעות של מיצל. כלכלת העתונות העברית נכנסה לעידן המודרני.

הפרסומת המסחרית

חלקה של הפרסומת המסחרית לא היה גדול בעתונים העבריים הראשונים, לא מבחינת כמותן ולא מבחינת תרומתן להכנסות העתון. הסיבות לכך נעוצות, בראש וראשונה, בקהל הקוראים המוגבל. ככלל, נדפסו בעתונים היהודיים, בידיש או בשפת המקום, מודעות שנועדו לקהל צרכנים יהודי ופרסמו, אפוא, "מוצרים יהודיים" ספציפיים: ספרים, צרכי דת, מאכלים מיוחדים, תרופות ל"מתלות יהודיות", בתי מלון כשרים למהדרין וכדומה.

עם הזמן, ככל שגברו ההשתלבות התברתית ופוטנציאל הצריכה של הציבור היהודי - ובמקביל עלתה תפוצתה של העתונות היהודית והעברית - והוכחה הכדאיות המסחרית של פרסום מודעות בהם, ניתן למצוא יותר ויותר מודעות למוצרים "כלליים" כגון דברי קוסמטיקה, בגדים, כלי עבודה ונגינה, מכשירי צילום, מתנות ושירותים שונים, שהוצגו על ידי מפרסמים יהודים ולא יהודים. כן הופיעו מודעות שירות "ציבורי": פדיון שטרות מלווה ממשלתיים, מניות בנקים, לוח זמנים של רכבות ועוד. הפרסומת היוותה מדיום נוח של "מפגש תרבותי". בעבור העתונים העבריים, שביקשו, זו הפעם הראשונה, לעשות שימוש בשפת הקודש להעברת מידע בעל אופי יומיומי וחילוני, היתה

(רוסיה). האחים אהרן ואברהם בירגער הציעו גם "לולכים והדסים ירוקים כפי מחירם בטרייעסט ובתוספת קאמיסיאן". בניגוד למודעה הקודמת בא כאן פירוט הקומיסיון ומחירי משלוח הסחורה. המודעה הרביעית באה מברייטניה, ממנצ'סטר. "אנשי פולין ורוססלאנד", אמר לנו אמרגן זריו בשם היימן, "דורשים אחד מתפלל טוב המכונה 'חזן' על ימים נוראים הבאים עלינו לטובה, וכל מי שרוצה אזי ישלח מכתבו תחילה להפונה מטה."

במודעה החמישית מציע בן-ציון ליאון מירושלים "אתרוגים יפים ומהודרים מגנות יפו ומאם אלפחום וסביכותיה וכן גם מחיטין". ואילו השישית, באותו עניין, מנוסחת בצורה "עתונאית" יותר. תחת הכותרת: "אתרוגים מאה"ק", נכתב: "משל גנות יפו (כלי תערוכות מגנות ארץ הגליל) היפים מאד ומתקיימים כשל גנות קורפו, נמצאים אתי למכירה במקח השה. כל החפץ לקנות ממני יכתוב אל חתני מו"ל הלבנון במאינץ ויודיעוהו כל הפרטים." החותם על מודעה זו, יעקב ספיר הלוי, איש ירושלים, אינו רק חותנו של העורך יחיאל ברי"ל, אלא גם כתב ידוע בזכות עצמו.

המודעה שלפני האחרונה יוצאת דופן לא רק משום שהיא כתובה בידידיש (למעשה בגרמנית באותיות עבריות), אלא גם משום שאיננה "יהודית". זוהי מודעה של חברת ההובלה הימית הרשמית של "דואר הקיסרות הגרמנית", המספרת על שירות הובלה בין המבורג לגנו יורק ומקומות אחרים בארצות הברית. הופעתה של מודעה זו מצביעה על העניין שגילתה החברה הממשלתית במשלוחים של סוחרים יהודים, אך גם, ככל הנראה, באלה המבקשים להעביר תבילות במסגרת גל ההגירה היהודית מרוסיה לאמריקה. בתקופות מאוחרות יותר, בעיקר בין שתי המלחמות, נפוצו פרסומות בידידיש בעתונות בעברית - גם בגלל קשיי השפה של המפרסמים, אך בעיקר מתוך הנחה כי היהודי ייטיב לקרוא פרסומת בענייני היומיום בידידיש. המודעה האחרונה המליצה לשהים בהמבורג, על מלון יהודי בעיר זו.

ניתוח העמוד מעלה את "הציינת הלאומיים" של המודעות שהגיעו מארבע ארצות שונות ומשש ערים ומצביע על קשרי העם היהודי שהעתון העברי והיהודי שימשו להם מתווך חשוב. אופיים ה"יהודי" הייחודי של המוצרים המפורסמים בולט, פרט למודעת חברת ההובלה. כן ניכר אופיה ה"משפחתי" של הפרסומת, המקביל לאופיה הפרטי-משפחתי של עתונות זו שהיתה, בראש וראשונה, רשות יהוד של העורך.

Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into Category of Bourgeois Society*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1989, pp. 181-190.

Donald Read, *The Power of News: The History of Reuters*, Oxford University Press, New York, 1992, pp. 5-8.

3. על שבועונים אלה ראה בהרחבה בספרי Gideon Kouts, *La Naissance de la Presse Hébraïque Moderne*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1993, pp. 416.

4. בפולין בלבד היו יותר מששים בתי דפוס יהודיים במחצית השנייה של המאה ה-19. על פי חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס היהודי בפולניה, תל אביב, 1950.

5. ש"ל ציטרון, "שכר סופרים בספרות ובעתונות העברית", העולם, י"ג, 13.1.1921, עמ' 4.

סופרים שלא היה נהוג אז. כן זכו הספרים לשבחי סופרים אחרים שהעניקו להם הסותם ולהמלצות עורך העתון עצמו. בכך נטשטשו הגבולות בין מאמר ביקורת לפרסומת. רק מאוחר יותר החלו העתונים להסיר מעצמם אחריות לפרסומת המובאת בהם.²² סופרים ידועים פחות נאלצו לשלם עבור פרסום קטעים משלהם והיתה זו הכנסה מוכרת בעתונות זו. סופרים אחדים, גם מהנדעים ביותר, "שילמו" בפרסום שירי הלל לעתון. כמו שירו של המשורר אד"ם הכהן לבנון בשבח הכרמל, השבועון המשכילי שיצא בוויילנה ב-1860 ("הדר הכרמל", הכרמל, גיליון מס' 1).

רק ב-1871, עם הגיע הלבנון לתחנתו השלישית, למיינץ שבגרמניה, שם הפך למוסף העברי של השבועון האורתודוקסי בשפה הגרמנית *Der Israelit*, וזכה בעידודו ובחלק מגותני המודעות של העתון המאמץ - נרשם לצד הכותרת: "כל המודיע דבר הנוגע לטובתו ישלם עבור כל שורה 1 ז"ג פרוסיה." ועוד הוסיף הלבנון, כי "הודעה לתקנת עגונה מקובלת בחינם" - וזאת כדי להתחרות במדור המודעות הפופולרי של המגיד. הלבנון, דוגמה קיצונית ל"הציינת לאומיים" של העתונות העברית, סיים את הופעתו בלונדון (1886) עם מותו של עורכו שם.

אתרוגים מאום אל פחם

מעניין לציין שאם שבועוני ההשכלה המליץ (אודסה, 1860) והצפירה (ורשה, 1862, ברלין 1874, ואחר כך שוב בוורשה) ציינו בקיצור הערה המתקרבת לניסוח בן ימינו: "שכר מודעות" (הופעה ראשונה של "מודעה במקום 'הודעה'") - הרי שהעתון הלבנון הגיע (בגיליון משנת 1880) למינוח ה"מודעני" ממשי: "מחיר מודעות". מחיר פרסום בהמליץ, שהיה נפוץ יותר אז, היה 10 קופקות לשורה, פי שניים מאשר בהצפירה. לשם השוואה, שכר הסופרים שהחל המליץ לשלם לאחדים בשנות ה-80 היה 5 קופקות לשורה.

לדוגמה עמוד מודעות של הלבנון משנת 1882 (בעמוד ממול). זה העמוד האחרון של גיליון 27. יש בו שמונה מודעות המרוכזות יחד ומוכאות בזו אחר זו. העתון העברי של אז נכתב בהמשכיות ונקרא כספר, מתחילתו ועד סופו. לא עלו בו, אפוא, שאלות של עימוד ומיקום. סדר הופעת הכתבות והמדורים הוא גם סדר "חשיבותם" היחסית. לכן הפרסומת מרוכזת בעמוד האחרון. מאוחר יותר נוכחו המו"לים בחשיבות פיזור הפרסומת בין הכתבות. המודעה הראשונה מספרת על "תמצית חומץ" כשרה. "אם ינתן בתשעה ושלושים ליטער מים ליטער אחד מתמצית חומץ הזה, יצא ממנו ארבעים ליטער חומץ טוב, טעים למאכל. וימכר בבאלאן מארבעים או ששים קילוגראם אצל חונא באנדי וחבריו במאינץ." "הממונה על השגחת הכשרות", מציינת המודעה בהמשך, "הוא הרב דר. לעהמאן". והרב ד"ר לעהמאן אינו אלא הבעלים והעורך של *Der Israelit*, כלומר גם של הלבנון. לסיים לא שוכחים המפרסמים לציין, כי "גם תמצית חומץ בלתי כשר נמצא בבית המסחר הנזכר".

מודעה שנייה עוסקת בסחר אתרוגים מארץ ישראל והמפרסמת היא חברת Salant & Amtkja et Co. מיפו, פלשתינה. החברה הודיעה כי "אחד מאתנו יהיה בקרוב בטרייעסט לרגלי עסקנו הנ"ל." מודעה שלישית, אף היא בענייני אתרוגים, באה הפעם ממתווכים בעיר מינסק

17. שם, שם.
18. ש"ל ציטרון, שם, י"ח, עמ' 11.
19. על השינויים במבנה ההוצאה לאור שחלו או בעולם בספרות העברית ראה: זהר שביט, "עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז בארץ-ישראל", עיונים בתקומת ישראל, כרך 4, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1994, עמ' 422-439.
20. בן ציון כ"ץ, שם, עמ' 38.
21. יעקב טורי, "ראשיתה של העתונות היהודית בהולנד", ספר הזיכרון לבנימין דה-פריס, 1959, עמ' 322-323.
22. הצפירה (שנה ראשונה, חוברת 2) הקדים לעשות והזהיר את קוראיו: "עוד זאת נבקש מאת קוראיו, כי ידעו אשר המודעות הנספחות לפעמים להצפירה כחוק כל מכתבי העתים אין אחריותן עלינו ובפרט במקום שהמדפיס או המו"ל מבקש כסף קדימה וכדומה, כי ממונם של ישראל יקרים מאד. אם לא נעיר במכתבנו בפרט על תכונות הספר ומדפיסו - הרעדאקציאן."
6. נחום טוקולוב, אישים ב', תל אביב, תרצ"ה, עמ' 27-28.
7. ש' ברנפלד, "דוד גורדון", העולם, 1926, עמ' 399, 469.
8. אגרות יל"ג, כרך ב', עמ' 25.
9. אגרת י"ל קנטור אל י"א טרייווש, 23 בדצמבר 1886, אוסף אברהם שרון, בית הספרים הלאומי האוניברסיטאי, ירושלים.
10. ש"ל ציטרון, שם, עמ' 5.
11. ש"ל ציטרון, העולם, כ"ז, 14.4.1921, עמ' 13.
12. בן ציון כ"ץ, על עתונים ואנשים, תל אביב, 1983, עמ' 56.
13. ש"ל ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית-המליץ", העולם, ט"ז, 1914, עמ' 12.
14. הועתק על ידי ש"ל ציטרון, "שכר סופרים בספרות ובעתונות העברית", העולם, י"ג, 13.2.1921, עמ' 5.
15. אגרות יל"ג, ורשה תרנ"ד, כרך א', עמ' 301.
16. ש"ל ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית-המליץ", העולם ט"ז, 1914, עמ' 9.